

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk İktisat Geleneğinde Kooperatifçiliğin Kurumsal ve Kültürel Temelleri

Oktay AKTÜRK¹

Öz

Osmanlı Devleti'nde kooperatifçilik 19. yüzyılın ikinci yarısında Mithat Paşa'nın Memleket Sandıkları teşebbüsüyle başlamıştır. Bu gelişmenin Türk iktisat tarihinde kooperatifçiliği destekleyici bir kültürel zemininden beslendiği, Avrupa'daki kooperatifçilikten bağımsız ve kendine özgü birtakım siyasi ve iktisadi nedenlere dayandığı görülmektedir. İslam öncesi Türklerden Osmanlı'ya uzanan potlaç, imece, Ahilik; Osmanlı iktisadına hâkim olan yeniden dağıtıcı iktisat prensipleri ve toplumun iktisat zihniyeti kooperatifçiliğin DNA'sını teşkil eden temel belirleyiciler olmuştur. Kurumlar dış görünüşüyle benzeşse de kültürel farklılıklar ve tarihsel geçmiş toplumun ona yüklediği anlamı farklılaştırabilmektedir. Osmanlı döneminde kooperatifçilik tabandan gelen bir hareket olmaktan ziyade aydın ve siyasetçi desteğiyle gelişmiştir. Bu gelenek kooperatiflerin devletçe geliştirilmesi ve desteklenmesi gereken, bürokrasinin güdümünde kurumlar olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu nedenle, kooperatif fikrine uyumlu kültürel kodların varlığına rağmen bu kurumların yeterince yaygınlaşmadığı da bir gerçektir. Osmanlı döneminde kooperatifçilik, mikro düzeyde bireyin iktisadi zorlukları aşmasının bir aracı olmaktan ziyade iktisadi kalkınmanın bir yolu olarak görülmüştür. Bu anlayış modern kooperatifçiliğin hukuki boyutuyla yeni bir aşamaya girdiği Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir. Bu çalışma kooperatifçiliği destekleyen kültürel kodları ortaya koymayı ve kooperatifçiliğin geliştirilmesi için içerdiği avantajları tespit etmeyi; Türk kooperatifçiliğinin tarihsel koşullara bağlı olarak nasıl bir misyon kazandığını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma literatür taraması ile edinilen veriler üzerinden bir yorumlama ve tarihsel-sosyolojik analiz şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kooperatifçilik, Memleket Sandıkları, Osmanlı İktisadı, Kapitalizm, Potlaç, Ahilik

Jel Kodu: F50, F59, J60

Institutional and Cultural Foundations of Cooperatives in the Turkish Economic Tradition from the Ottoman Empire to the Republic

Abstract

The genesis of cooperatives in the Ottoman Empire can be traced to the late 19th century, with the initiative of Mithat Pasha, who established the "Homeland Funds." This development is based on a cultural background that has historically favored cooperatives in Turkish economic history, but the political and economic dynamics that have led to this situation are unique and independent of the European context. From the pre-Islamic Turks to the Ottomans, the redistributive economic principles such as potlatch, imece, and Akhizm that dominated the Ottoman economy and the economic mentality of the society were the main determinants of the DNA of cooperatives. While the institutions may appear similar at first glance, it's important to acknowledge that cultural differences and historical backgrounds can sometimes influence the interpretation of their meaning within a society. The development of cooperatives in the Ottoman period was mainly driven by the support of intellectuals and politicians rather than emerging as a grassroots movement. This tradition led to the perception of cooperatives as institutions under the influence of bureaucracy that needed to be developed and supported by the state. Therefore, despite the existence of cultural codes compatible with the idea of cooperatives, these institutions did not become widespread enough. During the Ottoman period, cooperatives were regarded as a means for economic development rather than a solution to the economic difficulties experienced by individuals at the micro level. This understanding continued in the Republic of Turkey, where modern cooperatives entered a new phase with a new legal dimension. This study aims to reveal the cultural codes that support cooperatives from the Ottoman Empire to the present day and to identify the advantages of these codes for the development of cooperatives, thus determining how the "Turkish cooperative culture" has gained a mission depending on historical conditions. The study was carried out as an interpretation and historical-sociological analysis based on the data obtained through a literature review.

Keywords: Cooperatives, Memleket Sandıkları, Ottoman Economy, Capitalism, Potlatch, Akhizm

Jel Codes: F50, F59, J60

¹ Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Kırşehir, Türkiye. E-posta: oakturk@ahievran.edu.tr Orcid no: 0000-0002-1871-4007

Extended Abstract

Introduction

In the modern sense, cooperativism was born in England as a result of a series of socio-economic developments brought about by industrial capitalism. The aim of such institutions is to protect the relatively weaker producer and consumer segments within the system from the economic imbalances created by capitalism. In the Ottoman Empire, modern cooperativism is considered to have begun in the second half of the 19th century with Mithat Pasha's initiative of Memleket Sandıkları. Cooperativism, especially during the years of the Second Constitutional Era, was conceived as a means to resist capitalism and nationalize the economy. The thesis that modern cooperativism, which began to develop in the late Ottoman period, was based on certain political and economic reasons different from Europe, contained an ancient cultural essence, and developed more under the leadership of intellectuals and politicians rather than being a grassroots movement, constitutes the foundation of the study. From this point, the main aim of the study is to demonstrate that there has been a cooperative-like cultural code in Turkish economic history since the pre-Islamic Turks, which has evolved in form up to the present day; and that Mithat Pasha's initiative was not solely derived from Europe but was a development nourished by Turkish culture. In the study, it is aimed to address the institutions and traditions that laid the groundwork for the development of modern cooperativism in the Turkish economic culture in general and specifically in the Ottoman economic system.

Method

This study employs historical analysis to evaluate and synthesize the social, political, and economic conditions that facilitated the development of Turkish cooperatives. To identify the distinctive foundations of Turkish cooperatives, the sources obtained for this purpose are subjected to an interpretive and critical analysis. In order to determine the originality of Turkish cooperatives, a comparative and interpretative method was used with the pioneer economies of capitalism.

Result and Discussion

The traditions and institutions that have involved social solidarity and cooperation in economic activities have played an important role in the economic history of Turkey. The “İmece”, “Ahi Sandıkları”, “Orta Sandıkları”, “Memleket Sandıkları” and “Menafi Sandıkları” are the institutions that embodied this spirit of solidarity. While these institutions do not adhere to the same principles of international cooperatives that have been developed over time, they undoubtedly share a similar spirit and purpose. In this respect, the place and development of cooperatives as a concept and organization in Turkish economic history are based on the cultural foundations of cooperatives long before 1844, which is accepted as the date of the beginning of cooperatives in the modern sense. In ancient Turks, practices similar to potlatch and institutions and behaviors such as “imece”, “kirvelik”, “sağdıçlık”, and Ahi Guilds, which we encounter over time, were institutions and norms that formed the basic structure of the economy, aimed at purposes such as mutual aid, solidarity, the distribution of wealth to society, justice in income distribution, and the protection of the weak. These institutions and behaviors centered around mutual aid and solidarity formed the foundation of economic activities, and economic life was established within this framework. However, the cooperatives and other social balance-providing regulations that emerged in Europe after the Industrial Revolution are practices aimed at reducing the problems caused by the capitalist system, which inherently produces economic imbalances. The Ottoman economy, at least until the mid-18th century, was characterized by its fundamental principles and institutional structure, which were far from being a bourgeois economy, focusing on the distribution of capital rather than its accumulation. The modern cooperativism, which the architecture of the Ottoman economy deemed unnecessary until capitalist modernization, became a necessity in the second half of the 19th century. This development is an inevitable consequence of the Ottoman economy's intense entry into the sphere of capitalist capital and the deterioration that emerged in the economic structure, particularly in the agricultural sector.

The cooperatives of the post-2nd Constitutional Monarchy period were a tool that the Committee of Union and Progress deemed necessary to implement within the framework of the National Economic Policy. The concept of cooperatives was presented as a potential solution to the insufficient domestic capital base and the subsequent need for large-scale investment from external sources. In this regard, the cooperatives that emerged in the Ottoman economy were shaped as a macro-level solution tool, in comparison to the cooperatives that existed in Europe. In addition to the traditional economic structure and economic mentality of the Ottoman Empire, it was regarded as a means of addressing the challenges posed by the emergence of capitalism and even socialism. While modern cooperatives were perceived as a means of addressing producer and consumer concerns at the micro level in Europe, the shift in the conceptualization of cooperatives in the Ottoman economy represents a notable divergence. Consequently, it became a pivotal instrument employed by the political will in economic policy. This transformation bestowed upon cooperatives the identity of a public enterprise.

In conclusion, while Turkish cooperatives have developed in parallel with their European counterparts, they are based on much more deeply rooted institutions, culture, and practices. Evidently, the economic culture of solidarity, fairness, and the sharing of resources prevalent in Turkish society are valuable assets for cooperatives. This accumulated knowledge should be harnessed to facilitate the growth and development of cooperatives. While the partnership culture and corporatization in developed countries represent an important source of economic dynamism, the fact that the solidarity and mutual support inherent in the cultural codes of Turkish society are not sufficiently involved in such a process represents a significant challenge for the Turkish economy. The fusion of cooperative thinking with this solidaristic understanding of economics may be evaluated as a potential solution to this problem.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi iktisadi ihtiyaçların karşılanması maksadıyla çeşitli organizasyonlara tanıklık etmiştir. Her toplum farklı ve benzer yönleriyle üretim, dağıtım, tüketim ve insan yaşamına dokunan daha birçok iktisadi mevzuda belirli ölçüde kendine has uygulamalar geliştirmiştir. İktisadi faaliyetler ve kurumlar, içinde vücut buldukları toplumun tarihinden, kültüründen, ahlakından beslenir ve gelişir. Zaman bu yapı ve davranışların değişerek daha girift bir yapıya erişmesine neden olur.

Milletlerin tarihsel ve kültürel farklılıkları devlet ve toplum hayatında kurumlara yüklenen anlamı da farklılaştırmaktadır. Biçimsel olarak birbirine benzeyen, aynı sıfatı taşıyan kurumlar onlara hayat veren fertlerin sahip oldukları kültüre, yönetici elitin zihinsel kodlarına, yönetim alışkanlıklarına bağlı olarak nispeten yüklendiği misyonla ayrışabilmektedir. Milli kültürlerin kurumlar ve yönetim üzerinde etkili olabileceği fikri 1960'lara değin bilim dünyasında yaygın olarak kabul edilen bir husus değildi. Özellikle ABD ve Avrupa'da yönetimin evrensel ilkelere dayandığına ilişkin bir genel kabulün varlığı göze çarpar. Ancak bu yaklaşım 1970'lerde gözden düşmeye başladı. Kurumsal İktisat alanının önde gelen teorisyenlerinden Hofstede (1983:75), kurumların resmiyette aynı olsa bile işleyişleriyle ulusal ve hatta bölgesel olarak farklılaştığını tespitle, kurumların ve yönetim tarzlarının zamanla benzeceğini ileri süren “yakınsama hipotazi” yaklaşımının gerçeklerle örtüşmediğine işaret etmektedir. Kültür farklılıkları kurumlara ilişkin beklentiye, ona yüklenen misyonu farklı kılabilir. Kurumsal kültür toplumsal kültürün bir yansıması olarak meydana gelmektedir (Eğinli ve Çakır, 2011:40-42). Hofstede'ye göre kültür fert ve toplumdan beklenen davranışların belirleyicisidir. Kültür toplumun mensuplarına zaman içinde çok fazla değişmeyen bir zihinsel program kazandırmakta, davranışlarını etkilemektedir (İlhan ve Alımanoğlu Yemişçi, 2020:706-707). Kooperatifçilik de ülkeler arasında benzerlikler gösterdiği kadar kültürel ve tarihsel birikimin farklılaştırdığı bir öze karşımıza çıkar.

Muhtelif görüşler mevcut olmakla birlikte, modern mahiyette ilk kooperatifçilik örneğinin 1844 yılında İngiltere'de 28 işçi tarafından kurulan tüketici kooperatifi olduğu kabul edilmektedir (Can, 2012:29). Modern kooperatiflerin kurulmasının Sanayi İnkılabı sonrasına tekabül etmesi rastlantısal bir gelişme değildir. Kapitalizm ve onun doğurduğu Sanayi İnkılabı toplumsal ve iktisadi ilişkileri daha girift bir yapıya dönüştürüp, gelir ve servet dağılımında büyük dengesizliklere yol açarken, bireyin karşı karşıya kaldığı iktisadi sorunların aşılması bu dönemde kooperatifleri zorunlu kılmıştır.

Üretim teknolojisinin bir gereği olarak, tarih sahnesine çıkan ilk kooperatif benzeri yapılar tarımsal faaliyetler ekseninde vücut bulmuştur. Örneğin milattan önce Çin'de kredi işlemleri yapan *kooperatif benzeri* yapılar, Babil'de tarlaların ortaklaşa işlenmesi, Mezopotamya'da sulama işlemleri için oluşturulan yapılar bu çerçevede sayılabilecek oluşumlardır. Bu yapılar üretim, tüketim veya kredi amaçlı olarak toplumsal yardımlaşma ve dayanışma işlevi görmüşler; zamana, mekâna devlet otoritesinin yapısı ve tavrına göre biçimlenmişlerdir (İerapetritis, 2019:1580; Cevherli, 2022:26-27). Bu örnekler, *doğrusalcı*² veya *ilerlemeci* bir tarih anlayışı ile birçok kurumsal gelişmeyi Batı merkezli bir çıkışla açıklayan

² G.W.F.Hegel tarih anlayışıyla dizgeselliği veya doğrusalcılığı esas alan yaklaşımın en önemli temsilcisi olmuştur (Bayar, 2004:245). Bu Batı merkezli ilerlemeciliğin örtülü bir imasıyla; dünyada meydana gelen bütün gelişmenin belirli bir kültürün -ki buradaki özne Avrupa'dır- eseri olduğu, bütün toplumların belirli zaman aralıklarında benzer ilerleme gösterdiği ve ortaya çıkan her gelişmenin öncekilerden daha iyi olduğu kabulü ister istemez diğerlerini önemsiz kılmaktadır. Elbette ki burada ilerlemenin ve modernin ne

görüşlere karşın, aslında birçok kurum gibi kooperatif olgusunun da insanlığın ortak eseri olduğunu, farklı toplumların kendi kültürel birikimi ekseninde kooperatif benzeri organizasyonlar teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

Kooperatifçiliğin köklerinin aslında İngiltere'deki Rochdale tecrübesinden daha eski olduğu birçok araştırmayla da ortaya konulmuştur. Bunlardan en dikkat çekenlerden biri de İngiltere kooperatiflerinin üst yapısı olan Cooperatives UK'nin Genel Sekreteri Ed Mayo'nun bir çalışmasıdır. Ed Mayo, *A Short History of Co-operation and Mutuality* adlı eserinde, temeli birlikte iş yapmaya dayanan kooperatifçiliğin gelişiminde Rochdale tecrübesini önemsemekle birlikte, 1844'in çok daha öncesinde farklı kültürlerde kooperatif benzeri kurumların veya davranış normlarının varlığından bahsedilebileceğini ifade etmektedir. Eserde Avrupa dışındaki formal ve informal karşılıklık (mutuality) ilişkileri kooperatifçilik bağlamında incelenmekte, bu tarihsel birikim ve tecrübenin bir örneği olarak Ahilik'ten bahsedilmektedir. Mayo, kooperatifçiliği loncalara ve çeşitli karşılıklık ilişkilerine dayandırırken bu ilişkilerin zamanla nesiler boyu değiştiğini ve geliştiğini ifade etmektedir (Mayo, 2017:4-52). İngiltere'deki Rocdale tecrübesinin ve modern kooperatifçiliğin Anadolu'daki Ahi birlikleri tecrübesine dayandığına ilişkin önemli bir tespit de Öksüz (1982:174) tarafından yapılmıştır. Öksüz, Rochdale kasabasında kurulan kooperatifin kurucuları arasında yer alan Michael Somdown isimli işçinin 1828-1831 yılları arasında Kırşehir, Niğde, Sivas ve Kayseri'de yaptığı seyahatlerle Ahi birliklerini tetkik edip elde ettiği bilgileri 1844 yılında kurulan kooperatife aktardığını ifade etmektedir. Bu tespiti kaynak olarak John B. Higgihs'in 1944 yılında yayımladığı *The Ahitums and Its Influence on Co-Operation* isimli makalesi gösterilmektedir (Özdemir, 2021:108).

İktisadi faaliyetlerde toplumsal dayanışmayı ve yardımlaşmayı içeren gelenek ve kurumlar Türk iktisat tarihinde önemli bir yere teşkil etmiştir. İmece, Ahi birlikleri, Orta Sandıkları, Memleket Sandıkları ve Menafi Sandıkları bu dayanışma ruhunun vücuda bürünmüş müesseseleridir. Bu müesseseler zaman içinde olgunlaşan uluslararası kooperatifçilik ilkelerine birebir sahip olmasa da şüphesiz benzer bir ruha ve gayeye sahiptir. Bu bakımdan, kavram ve teşkilatlanma olarak kooperatifçiliğin Türk iktisat tarihindeki yeri ve gelişimi, modern manada kooperatifçiliğin başladığı tarih olarak kabul edilen 1844 yılından çok daha öncesinin kültürel temellerine dayanır.

Osmanlı devlet ve toplumunun kendine has iktisat geleneği ve kapitalizme yabancı bünyesi, 19. yüzyılda yoğun bir biçimde kapitalist ülkelerin iktisadi rekabetine maruz kalışı, kooperatifçiliğin Avrupa'dan farklı bir motivasyonla ilerlemesine sebep olmuştur. Osmanlı ekonomisi mimarisinin, kapitalist modernleşmeye değin gereksiz kıldığı modern kooperatifçilik, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir zaruret haline gelmiştir. Bu gelişme Osmanlı iktisadının yoğun bir biçimde kapitalist sermayenin etki sahasına girmesi ve başta tarım kesimi olmak üzere iktisadi yapıda ortaya çıkan bozulmanın kaçınılmaz bir sonucudur.

olduğunun belirleyicisi de Batı merkezli gelişmeler olmaktadır. Bu bakış açısının gayet açık bir eleştirisi Toynbee'nin Tarih Bilinci adlı eserinde şöyle ifade edilmiştir: “Belirli bir ülkenin, bir uygarlığın, bir dinin, sırf bizim olduğu için merkezi bir konumda olduğunu düşünmek bir yanlısamadır. Bir tarihçi için tarihe kendi atalarına duyduğu bağlılık açısından bakmak, tarihçinin küresel panoramayı gerçek orantıları içinde görmesini zedeleyen bir pürüzdür” (Toynbee, 1978:10). Hegel'in ilerlemeci ve bütüncü tarih anlayışını eleştiren önemli filozoflardan biri de M. Foucault'dur. Foucault bütüncü bir tarih bakışı yerine **tek**leri önemseyen bir yaklaşım ortaya koymuştur (Bayar, 2004: 245).

Esasen fertlerin ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının korunmasını hedefleyen kooperatifler bu temel amacın yanında makro ekonomik hedeflerin de bir aracı olabilmektedir. Örneğin Osmanlı özelinde iktisadi yaşamın millileştirilmesi ve yabancı sermaye egemenliğinin kırılmasına yönelik bir bakış açısı kooperatifçilik politikasına tesir ederken, Türkiye Cumhuriyeti döneminde kooperatifçilik kalkınmacı bir yaklaşımın aracı olarak görülmüştür. Tarihsel geçmişi ve iktisat kültürü ile kooperatifçiliğe yatkın bir medeniyet olmasına karşın Osmanlı-Türkiye hattında kooperatifçilik devlet öncülüğünde gelişme göstermiştir. Bu tarihsel tecrübe kooperatifçiliğin tabanda yeterince sahiplenilmesini de nispeten azaltıcı bir tesir meydana getirmiştir. Avrupa’da sivil inisiyatif olarak doğan kooperatifler yatay örgütlenme niteliğiyle öne çıkarken Türk kooperatifçiliği devlet yönlendirmesinin etkisiyle bürokratik bir görünüm kazanmıştır. Köy-Koop ve Tarım Kredi Kooperatifleri bu devlet güdümlü yapılanmanın örneklerindendir. Oysa İngiltere, Almanya ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinde kooperatifçilik devlet eliyle değil, tabandan gelen hareketler olarak-makro politik hedeflerden ziyade- fertlerin mesleki ve insani ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kurulmuştur. Örneğin Almanya’da kooperatifler devlet yardımlarından kaçınmak suretiyle siyasal otoritenin olumlu veya olumsuz tesirinden uzak kalmış; yönetsel ve işlevsel açıdan özerk yapılar olarak var olmuşlardır. İngiltere’de ise Sanayi İnkılabının doğurduğu ağır koşullar altında sefalet içinde yaşayan insanların varlık mücadelesinin bir aracıdır kooperatifler. İngiltere’de de kooperatifler devlet desteğine sahip olmadan gelişmiştir. Kooperatif ve devlet arasındaki mesafe Avrupa’da kooperatiflerin demokratik ve özerk yapılar olarak gelişmesini ve başarılı olmasını sağlamıştır (Akbolat, 2012:24-28).

Bu çalışma Türk kooperatifçiliğinin gelişmesinde etkili olduğu düşünülen kültürel kodları ortaya koymayı hedeflemektedir. Diğer yandan bu elverişli öze karşın kooperatifçiliğin devlet güdümünde gelişmesinin nedenleri ve sonuçları analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede çalışmanın ilk iki bölümünde kooperatif kavramı ve Türk iktisat kültüründe kooperatifçiliğin gelişmesini destekleyici olduğu düşünülen potlaç, imece, Ahilik, Orta Sandıkları ve Memleket Sandıkları inceleme konusu yapılmıştır. Memleket Sandıkları başlığı altında modern kooperatifçiliğin ve devlet güdümlü oluşumun izleri ortaya konulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e kooperatifçiliğin Avrupa’daki bağlamından nasıl ve neden ayrıştığı açıklanmıştır. Kooperatifçiliğin Cumhuriyet döneminde geçirdiği hukuksal gelişim de incelemenin diğer bir yönünü teşkil etmiştir. Sonuç bölümünde ise incelenen tarihsel gelişim bağlamında kooperatifçiliğin geliştirilebilmesi için tespit ve öneriler ortaya konulmuştur.

1.KOOPERATİFÇİLİK KAVRAMI

Uluslararası Kooperatifler Birliği (International Cooperative Alliance-ICA) kooperatifleri, “*Ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçları karşılamak üzere, müşterek sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme yoluyla karşılanabilmesi için oluşturulan özerk yapılar*” olarak tanımlamaktadır (International Cooperative Alliance-ICA, 2023). Yapılan tanımlardan hareketle kooperatif üst kavramının içerdiği alt kavramlardan ve davranış normlarından bahsetmek mümkündür. Bu çerçevede; karşılıklı yardım, iktisaden zayıf olanı koruma, beraberce iş yapma, gelir dağılımında adalet sağlama, bencilliği reddetme, sermaye birikimine destek olma, haksız rekabetin önlenmesi gibi vurgular öne çıkar (Serinikli, 2017:681; Mayo, 2017:4-6; International Cooperative Alliance-ICA, 2023:1). Kooperatifler üyelerine sahip oldukları hisselerinden bağımsız olarak temsilde eşitlik sağlayan, ortakların girişimcilik riskini azaltan, finansal eşitsizlik ve iş imkanlarına erişim zorluklarını gideren ve yoksullar için sosyal izolasyon sağlayan kurumlar olarak karakterize edilebilecek kurumlardır. Şu halde, hem iktisadi hem de sosyal kurum olarak, hibrit bir bünyeye sahiptir (Ierapetritis, 2019:

1581). Bir bakıma iktisadi faaliyetler ile insani nitelikleri, ahlaki değerleri bir araya getiren yapılardır.

2. TÜRK İKTİSAT TARİHİNDE KOOPERATİFÇİLİĞE UYUMLU KÜLTÜREL VE KURUMSAL İZLER

Karl Polanyi'ye (2001:31, 49) göre kişisel kazancın insan davranışlarının temel belirleyicisi oluşu kapitalizmin bir eseridir. Oysa sanayi öncesi toplumlarda ve hatta piyasa olgusunun henüz oluşmadığı toplumlarda kişisel kazanç toplumsal yaşamın merkezini teşkil etmemektedir. İnsanların hem ihtiyaçlarını karşılayabildiği hem de elde edilen ürünün sosyal konumun edinilmesi ve korunmasının bir aracı olduğu, gelenekçi cemiyetlerdeki yeniden bölüşüm metotlarının sosyal adaletin gerçekleştirilmesine hizmet ettiği, çeşitli toplumlara ilişkin antropolojik incelemelerle ortaya konulmuştur (Eröz, 2014:254-255). Eröz *İktisat Sosyolojisine Başlangıç* isimli eserinde antropologların Kuzey Amerika yerlilerinde *Potlaç* (*Potlatch*) adı verilen bir sisteme rastladığından bahisle, üretimi arttırıcı ve elde edilen ürünün veya mülkiyetin bir biçimde yeniden dağıtımını içeren bazı ayin ve merasimle sosyal hayatın işlediğini, toplumsal mevkilerin bu sayede elde dildiğini belirtmektedir.

Eski Türklerde potlaç benzeri uygulamalar ve zamanla karşılaştığımız imece, kirvelik, sağdıçlık, Ahi birlikleri gibi kurum ve davranışlar Türk toplumunda yardımlaşma, dayanışma ve servetin topluma yayılması, gelir dağılımında adalet, zayıfın korunması vb. amaçlara dönük, iktisadiyatın temel kurgusunu oluşturan kurum ve normlardı. Sosyal statünün yükseltilmesi malın biriktirilmesine değil, toplum için sarf edilmesine bağlıydı. Bu kurum ve davranış normları bugün dahi toplumsal yaşamda ve iktisat zihniyetinde kapitalist kültürün bütün erozyonuna karşın varlığını devam ettirmektedir. Türk iktisadında bahse konu yardımlaşma ve dayanışma eksenli kurum ve davranışlar iktisadi faaliyetlerin temelini teşkil etmekte, iktisadi yaşam bu çerçevede kurulmaktaydı. İktisadi faaliyetler bir amaç değil, toplumsal yapının inşasının ve korunmasının bir aracıdır. Başka bir ifadeyle, iktisadi sistem adil gelir dağılımı ve servetin tabana yayılması esasına dayanmaktadır. İktisadi dayanışma ve yardımlaşma temelli kurum ve normlar tali değil esas olandır. Ahilik kurumu ve loncaların üretim sürecindeki fiyat, kalite ve miktar kontrolleri; tımar sistemi çerçevesindeki toprak mülkiyeti ve tarımsal üretim süreci bu dengeli ve adil, yeniden dağıtımcı esasa dayanmaktaydı. Oysa Avrupa'da Sanayi İnkılabı sonrası oluşan kooperatifler ve diğer sosyal dengeyi sağlayıcı düzenlemeler, işleyişinin neticesi iktisadi dengesizlikler üreten kapitalist sistemin ortaya çıkardığı problemleri azaltmaya dönük uygulamalardır.

2.1. Türklerde Potlaç Müessesesi Bağlamında Şölen, Yağma Ziyafeti, Sağdıçlık ve Kirvelik

Kâr düşüncesi ve arzusunun henüz belirginleşmediği iptidai topluluklarda çalışmak ve mal sahibi olmak başlı başına bir amaç değil, toplumda statü ve itibar elde etmenin bir aracıydı (Eröz, 2014:181, 255). Potlaç karşı tarafın mukabele edemeyeceği bir düzeyde ihtişamlı bir ziyafettir. Potlacın eski Türklerdeki karşılığı *Şölen* ve *Yağma Ziyafeti* idi. Gökalp'e (1976:202) göre Türk kültüründe potlaç kurumunun karşılığı *şölen* adı verilen abartılı bir ziyafetti. Potlaç mahiyetindeki *şölen*, *ülüş*, *yağmal ziyafet* veya *yağmal toyun* iki esaslı fonksiyonu vardır: Birincisi, kazancın sosyal adalet amacıyla dağıtımını sağlamak; ikincisi ise, kazancın cömertçe paylaşımıyla toplumsal statü ve siyasal erki devam ettirmek. Özellikle siyasal erkin belirlenmesine yönelik fonksiyon, daha sonraki tarihsel devrelerde sosyal adaletin sağlanmasını ve zayıf olanın desteklenmesini Türk devletlerinde bir temel işlev haline getirecektir.

Potlaç müessesesinin Türk iktisadi kültüründeki numuneleri Dede Korkut Kitabı ile günümüze değin ulaşmıştır. Dede Korkut kitabında Dirse Han'ın verdiği ziyafet şöyle tasvir edilmektedir: "*Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç*

kestirdi. İç Oğuz, Dış Oğuz beylerini başına topladı. Aç görse doyurdu. Çıplak görse donattı. Borçluyu borcundan kurtardı. Tepe gibi et yığdı, göl gibi kımız sağdırdı” (Ergin, 1969:12). Dede Korkut’un aktardığı Dirse Han bu ziyafetlerden sonra hatunu ile ziyafet yerini terk ederken sahip olduğu sürülerin ve sair malların yağmalanmasını talep ederdi. Salur Kazan’ın da benzer bir toy ile sahip olduğu malları rızası ile davetlilere talan ettirmesi aktarılan bir diğer örnektir (Cansız, 1999: 58; Eröz, 2014:257). Türkler Ortadoğu ve Anadolu’ya göçleriyle bu geleneği, kısmi değişikliklerle, Selçuklular ve Osmanlı Devleti’ne de taşımışlardır (Sümer, 1972:412). Selçuklu, Osmanlı ve günümüz Türkiye’inde potlaç ruhunu taşıyan uygulamalar muhtelif biçimlere dönüşerek devam etmiştir. Üretim veya gelir bölüşümünü hedefleyen, iktisaden zayıf olanı desteklemeyi gaye edinen bu uygulamalara muhtelif misaller verilebilir. Kirve ve sağdıcin gerçekleşen merasimler bağlamında masrafları üstlenmesi ve konuklara ikramda bulunması halen devam eden bir gelenektir³. Adana ve Hatay civarında **şekere** adı verilen bir uygulama ile varlıklı kişilerin sahip oldukları arazinin bir kısmını ekerek fakirlere bırakması ve harmandan pay verilmesi; Anadolu’da halen varlığını devam ettiren **ülüş, komşu hakkı, mihman lokması, dede aşı** gibi uygulamalar sosyal adaleti sağlamayı içeren uygulamalardır. Osmanlı döneminde devlet katında verilen ziyafetlerden sonra konuklara **dış kirası** adı altında verilen para, yağma ziyafeti veya yağma toyu geleneğinin yansımasından başka bir şey değildir. Kırgız Türklerinde borca düşen kişiler için uygulanan **yurtçilik** ve **cila**, Azeri Türklerinde düğün sahibine destek amaçlı **şabaş** uygulaması bu meyanda sayılabilir (Eröz, 2014:258-259). Kazakistan’da Hoca Ahmet Yesevi Türbesi’nde bulunan **Toy Kazanı** adı verilen kazanlar ise devlet ve halk kaynaşmasını, yardımlaşmayı temsil eden eski bir uygulamanın sembolüdür. Anadolu’da Hacı Bektaş Velî’ni Hacı Bektaş’ta bulunan türbesindeki **Kara Kazan** da bölüşme ve paylaşmaya yönelik uygulamaların birer örneğidir (Çelepi, 2018:99). Bu uygulamalar sosyal bünyeyi oluşturan önemli kültürel değerler olmanın yanında iktisadi kazanımların paylaşımını sosyal yapının devamının bir aracı görme anlayışını yansıtır. Bütün bu değerlerin ve gayelerin bugünün kooperatiflerinin hedefi olan sermayenin tabana yayılması hedefiyle, dolaylı olarak, uyumlu olduğu açıktır.

Türk iktisadında bir kültür kodu olarak **ülüşün** Osmanlı toplumunda varlığını koruduğunu belirten Mardin bu olguyu şöyle ifade eder: “*Toplum içinde beliren zenginlikler bir kişide toplanmamalıdır. Bunların bir dereceye kadar topluma dağıtılması gerekir. Başlangıçta harpte elde edilen ganimetin dağıtılması şeklinde gözüken bu değer, daha sonra başka başka şekiller altında, fakat temelde aynı görüşü ifade etmek üzere, Osmanlı toplumunda kaldı*” (Mardin, 1992:116). Mardin’e göre Batıya giden Türk aydınlarının Marksizm’den ziyade Fransa’da gelişen tasanütçülüğü tercih etmeleri de bu kültür kodunun yansımasıdır. Cumhuriyetin kurucularını önemli nispette etkileyen sosyolog Gökalp’in önerdiği tasanütçü sistem de eski Türklerdeki servetin belirli ellerde toplanmasını reddeden potlaç anlayışının bir başka yorumu olarak görülmelidir (Türkdoğan, 1996:202). Özetle, potlaç kültürünün topluma ya da topluluğa faydayı önceleyen kooperatiflere zihinsel bir yatkınlık sağladığı düşünülebilir.

2.2. İmece Kültürü

Türk Dil Kurumu sözlüğü internet sayfasında imece, “*birçok kimsenin toplanıp el birliğiyle bir kişinin veya bir topluluğun işini görmesi ve böylece işlerin sıra ile bitirilmesi*”, “*kırsal topluluklarda köyün zorunlu ve isteğe bağlı işlerinin köylülerce eşit şartlarda emek birliğiyle gerçekleştirilmesi*” olarak tanımlanmıştır. İmece, bir nevi, yazılı olmayan hukuka dayanan ve geliştiği topluluk fertlerinin tüm tarafından kabul edilen bir dayanışma sürecidir (Kara, 2016:380). Yol yapımı, tarımsal

³ Bu hususta geniş bilgi için bkz: (Türkdoğan, 1996:195-201; Eröz, 2014:254-259)

hasat, düğün ve benzeri durumlarda ayni, nakdi ve bedeni yardım, su yollarının yapımı vs. imeceye tabi olan faaliyetlerdir. İmece Osmanlı dönemindeki kooperatifçilik hareketine önemli bir fikri zemin olmuştur. Çiftçilerin kredi ihtiyacını karşılamada karşılaştığı zorluklar nedeniyle tefecilerden borçlanması karşısında Mithat Paşa'nın Niş valiliği sırasında 1863 yılında kurduğu Memleket Sandıkları modern anlamda kooperatif olmasa da imece esasına dayanan öncü uygulama olarak görülebilir. Bu benzerliğe karşın nihai amaç ve yapı itibarıyla imece ve kooperatifler farklı kurumlardır. Her şeyden önce imece bir sürekli teşkilat niteliği göstermez; yapılan işin süresi ile sınırlıdır. Güreşçi ve Gönc'e (2017:221) göre bu benzerlikler ve geçişkenliğe karşın, imece olgusuyla kooperatifi birbirinden farklılaştıran husus ikincilerin "*ortak işlerin ortak çıkarlar doğrultusunda yürütülmesi ve elde edilen bir kâr ve dağılımı*" esasına dayanmasıdır. Çünkü imecede bir kâr ve bunun dağılımı ender rastlanan bir durumdur. Başka bir ifadeyle, modern kooperatifçilik üreticiler ve/veya tüketiciler açısından faaliyet ortaklaşması neticesinde çıkar ortaklığı sağlarken, imece ve Ahilik gibi kurumlar, müşterek tutum ve davranışlar neticesinde müstakil çıkarlar amaçlamaktadır. Anadolu'da bugün dahi yaygın olan imece, kooperatiflerin birlikte üretim anlayışının enformel pratiğidir. Kooperatifler bu pratiği kurumsallaştıran yapılar olarak da değerlendirilebilir. Şu hâlde, özellikle kırsal kesimde kooperatifçilik bu kültürel altyapının desteğiyle, bir sivil inisiyatif olarak daha etkin olabilme potansiyeline sahiptir.

2.3. Ahi Birlikleri

Ahi birlikleri Anadolu Selçukluları ve Osmanlı tarihi boyunca siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal birçok yönü olan mesleki teşekküllerdir.⁴ 13. yüzyılda Anadolu Selçukluları döneminde şekillenmeye başlayan Ahi birlikleri kooperatifçilik fikrinin olgunlaşmasına kaynaklık teşkil eden kurumlardandır. Esnaf ve sanatkârların teşkil ettiği bu mesleki kuruluşlar üretici ve tüketicinin korunması, gelir ve servet farklılıkları arasında aşırı dengesizliklerin giderilmesi gibi fonksiyonlar üstlenmiştir. Bu nitelikleri Ahi birliklerini ve Ahilik zihniyetini kooperatif ilkelerine yakınlaştıran hususlardır (İrmaklıoğlu ve Irk, 2022:106). Esnaf ve sanatkârların mesleklerini icra sürecinde teşkilatlı bir yapı olarak gerçekleştirdikleri uygulamalar incelendiğinde bugünkü kooperatiflerin de hedeflediği bazı amaçları içerdiği görülecektir. Üretim sürecinde gerekli olan hammaddenin temin edilmesi, finansal olarak zayıflamış veya sıkıntıya girmiş olan üyelere destek sağlanması, üretimde miktar ve kaliteyle ilgili düzenlemeler ile üretici kesimin desteklenmesi, fiyat ve kalite kontrolleri vasıtasıyla üreticinin korunması, kooperatif fikrini içeren uygulamalardır (Aydın ve Yaşa, 2019:356). Bir mesleki örgütlenme olmasına karşın Ahilik sadece çalışma ilişkileri ve sürecine dair değil, toplum ve fert yaşamına ilişkin genel birtakım prensipleri de içerir. Bu prensiplerin bazıları şöyle sıralanabilir (Özata ve Şener, 2019:247-248):

- Kanaatkâr olmak, ihtiyaç fazlasını dağıtmak ve hırs sahibi olmamak,
- Cömert olmak, bencil olmamak, misafiri sevmek,
- Dayanışmacı olmak,
- Mal biriktirmeye ve bu uğurda istismara tevessül etmemek.

Özata ve Şener'in detaylı bir dökümünü yaptığı prensiplerin sayısı oldukça fazla olmakla beraber burada sadece doğrudan ve dolaylı olarak iktisadi yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik maddeler alınmıştır. Muhtemeldir ki bu prensipler meslek

⁴ Ahilik kurumunun doğuşu ve gelişiminin detaylı bir tahlili için bkz: (Köksal, 2008; Kaçanoğlu, 2021)

mensuplarının yardımlaşma ve dayanışmayı iktisadi faaliyetlerinin esası haline getirmesine, iktisadi dengesizliklerin ve sömürünün ortaya çıkmasına engel olmuştur.

Ahiliğin prensipleri modern kooperatifçilik prensipleriyle birlikte değerlendirildiğinde önemli benzerlikler içerdiği görülecektir. İki kurumsal yapılanma da mensuplarını yıkıcı rekabetten korumak, hammadde teminini desteklemek, finansal kolaylıklar sağlamak vb. amaçlar içermektedir. Öyleyse Ahi teşkilatları birer kooperatif miydi? Elbette değildi. Bunun birinci nedeni kooperatiflerde ortak bir iş, ortak çıkar ve kâr dağıtımı amacı varken, Ahi teşkilatlarında birbirinden farklı işletmeler kendi işlerini yürütürken dayanışma içindedir. Dolayısıyla ortaklaşa bir iş söz konusu olmadığı gibi kâr dağıtımı da mevzubahis değildir. Fakat her iki kurumun vücut bulduğu iktisadi zemin ve iktisat zihniyet dikkate alındığında Ahiliğin, kooperatifçiliğin birlikte üretim ve kâr dağıtımı uygulamasını bir gereklilik olmaktan çıkardığı görülür. Dolayısıyla Ahilik biçimsel olarak bir kooperatif olmasa da üyelerine sağladığı kolaylıklar ve koruyuculukla işlevsel olarak benzerlik göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi sistemi üzerine oldukça detaylı çalışmaları olan Mehmet Genç'e (2010:47) göre devletin iktisadi sistemine hâkim olan belirli prensipler mevcuttur. Bunlar iâşe (provizyonizm), gelenekçilik ve fiskalizmdir. Kanaatimizce bunlardan iâşe prensibi yukarıdaki dayanışmacı ruhun temel dayanağını teşkil eden bir iktisadi işleyiş çerçevesi sunmaktadır. İâşe prensibine dayanan Osmanlı iktisadında esas olan, üretici veya ticaret erbabının çok kâr etmesi ve sermaye biriktirmesi değil, tüketicinin ucuz, kaliteli ve bol miktarda mal bulabilmesidir. Bu işleyişin düşündürdüğü iki husus öne çıkmaktadır: Birincisi, tüketiciyi önceleyen ve piyasa denetimleri (fiyat, kalite ve mal arzı açısından) ile sıkı tutulan işleyiş modern anlamdaki tüketici kooperatiflerini- en azından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar- Osmanlı iktisadi yaşamında bir ihtiyaç haline getirmemiştir. İkincisi, üretim sürecinde cari olan düzenlemeler, Ahi birliklerinin- ve zamanla locaların- diğerleriyle ve kendi içinde yıkıcı rekabete girişmesini önleyici fonksiyon icra etmiştir. Bu düzenlemeler üreticiler arasında büyük sermaye farklılıklarını engellemiş, dengeli bir üretim sağlamıştır. Bu amaçla; hammadde dağıtımı, üretim miktarı, çalışma süreleri ve ücret düzeyleri, ürünlerin kalite ve satış fiyatlarına değin bir dizi kural konulmuştur (Pamuk, 2010:57). Örneğin hammaddenin üreticiler arasında taksimi mesleki kıdem esasına göre yapılmaktaydı. Bu uygulamada da bir denge gözetilir, en kıdemli ile kıdemsiz arasında iki-üç kattan fazla hammadde tahsisine imkân tanınmazdı (Kaleli, 2022:123). Böyle bir sınırlama ve dengeleme esnaf arasında yıkıcı rekabeti önlediği gibi, üreticinin hammadde tedariki sürecinde finansal zorluklar yaşamasını da engellemiştir. Oysa modern kooperatifçiliğin tesisinin belki de en önemli sebebi üreticiler arasındaki anormal sermaye farklılıklarının doğurduğu yıkıcı rekabeti önleyici bir yapı oluşturmaktır.

Servetin belirli ellerde toplanmasını ve bir toprak aristokrasisinin oluşmasını önleyici *miri arazi rejimi* de Selçuklu ve Osmanlı döneminin önemli bir politikasıdır. Devlet mülkiyetine bağlı olarak, toprak köylü arasında dengeli bir biçimde dağıtılmakta ve sıkı denetime tabi tutulmaktaydı. Bu yolla hem mal arzı korunmakta hem de fiyat sınırlamalarıyla (narh) tüketicinin korunması hedeflenmekteydi (Akdağ, 1979:125; Tabakoğlu, 2010:117; Aktürk, 2021:42). Bu düzenlemelerin üretim kooperatiflerinden beklenen bazı işlevleri dolaylı olarak gördüğü düşünülebilir. Ayrıca, toplumun geneline hâkim olan iktisadi zihniyet, üretim ve tüketim sürecinin bu dengeli işleyişini destekleyici bir etken olmuştur. Sayar'a (2009:64)

göre serveti, mal biriktirmeyi hor gören bir iktisat anlayışı Osmanlı toplumunun geneline hâkim bir ahlaki nitelikti⁵.

Ahilik ve sonradan lonca olarak adlandırılan yapıların işleyişi, sahip olduğu prensipler ve topluma hâkim olan iktisat zihniyeti birlikte değerlendirildiğinde, biçim değiştirmekle beraber, eski Türklerdeki potlaç geleneğinin izlerini burada da görmek mümkündür. Türkdoğan'a (1996:206-237) göre İslam inancının iktisadi faaliyetler ve toplumsal yaşama ilişkin ahlaki emirleri de potlaç, *Hanı Yağma* ve ülüş gibi kültür kodlarıyla örtüşmektedir. Bu kültür kodları zaman içinde değişime uğrasa da özünü farklı formasyonlar içinde dışa vurmaktadır (Mardin, 1992:116-117). Köksal'a (2008:140) göre Ahilik kurumunda sadece mal, para ve servet için çalışmak tek başına bir anlam ifade etmezdi. Bunların toplum için, yüce gayelerle harcanması bir değer ifade ederdi. Köksal'ın ortaya koyduğu bu yaklaşımın, mal ve serveti toplumda itibar elde etmek için paylaşmayı esas alan potlaç geleneği ile uyumlu olduğu açıktır.

2.3.1. Orta Sandıkları

Ahi Birliklerinde doğrudan doğruya üyelere nakdi destek sağlayan bir birim de bulunmaktadır. Orta Sandığı, Esnaf Sandığı, Esnaf Kesesi ve Teavün Sandığı gibi isimler alan bu teşekküller vasıtasıyla üyelerin sosyal ve iktisadi olarak desteklenmesi, sosyal güvenlik sağlanması, finansal ihtiyaç gerekli olduğunda üyelerin tefecilerden korunması ve hammadde tedarikinde destek sağlanması hedeflenmekteydi. Sandıkların geliri esnaf kazançlarının belirli bir yüzdesi, çeşitli bağışlar ve kurum içi terfi süreçlerinde alınan harçlardan oluşmaktaydı (Akpınar ve Küçüköksel, 2017:12; Aydın, 2016:44). Esnafın kaza, ölüm, hastalık gibi durumlarda desteklenmesi; birliğin sahip olduğu taşınmazların tamir ve tadilatı, vergiler ve birliğin diğer giderleri bu sandıklardan karşılanmaktaydı. Bir bakıma esnaf için sigorta mahiyetine sahipti. Yapılan zorunlu giderlerden sonra kalan fon fazlası üyelere kredi olarak verilirdi (Bayram, 2012:88).

Orta Sandıkları Ahiliğin sosyal yardımlaşma ve dayanışmacı ruhunun doğrudan finansal boyutta vücut bulmuş hali olarak görülebilir. Bir bakıma günümüz sosyal güvenlik ve sigortacılığının, pek tabii, kooperatifçiliğinin bir öncülüydü (Özdemir, 2021:99-101). Sandık kaynaklarının aynı zamanda yatırımcıların finans ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılması basit bir bankacılık işlevi olarak da görülebilir. Borç verme işlemlerinde sandığın varlıklarının reel değerini muhafazaya yönelik düşük oranlı bir faiz uygulaması gerçekleştirilmiştir. Çağatay'a (1997:135) göre bu oran %1 düzeyindedir. Muhtemeldir ki bu oran döneme göre enflasyonun aşındırıcılığını önlemeye dönük olarak farklılaşabilmekteydi. Ancak, bu uygulamanın bir kâr gayesi gütmeyi belirtmek gerekir. Fonların kullanımı karşılığında elde edilen gelir yine sosyal amaçlarla kullanılırdı (Gürsoy, 2018:125). Osmanlı iktisadi sisteminin dayandığı prensipler (başta iâşecilik olmak üzere) ve bu prensiplerin çerçevelediği yapı üzerinde vücut bulmuş Ahilik kurumu ve loncaların böylesi bir netice doğurması bir zorlama sonucu değil, sistemin mantığının tabii bir sonucuydu. Çünkü sistem Max Weber'in tarifine uygun bir burjuvaziye imkân vermediği gibi, Ahiliğin kurumsal yapısı ve üretim-bölüşüm sistemi de Karl Marx'ın terminolojisiyle *artık değer*in belirli ellerde toplanmasına imkân vermemektedir. Esas olan sınırsız kazanç güdüsüyle sermaye birikimi değil, kazancın ihtiyaç fazlasının yine topluma dönük olarak sarf edilmesiydi (Kaptaner, 2021:367). Sistemin prensipleri ve işleyiş mantığına Ahiliğin kuralları eklendiğinde bu işleyiş dıştan içe ve içten dışa kuvvetlendirilmiş bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mevzu bağlamında ulaşılabilecek netice şu ki; temeli iktisadi adalete dayanan sistem, kapitalizmin Osmanlı iktisadına

⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: (Ülgener, 2006a; Ülgener, 2006b; Bulut, 2021; Karaoğlu, 2018). Bu zihniyetin değişimi ve modernleşmesi üzerine detaylı bir tahlil için bkz: (Sayar, 2009).

sızmasına bağlı olarak değiştikçe ve küresel rekabete maruz kaldıkça yeni kurumlara da ihtiyaç duyulmuştur. Modern kooperatifçilik ise bu etkilerin Osmanlı devletini de içermeye başladığı 19. yüzyılın kaçınılmaz bir sonucu ve gereği olmuştur. Bu dönüşümle birlikte Ahi birlikleri veya loncalar yüzyılın sonuna doğru etkisini kaybetmiş, sandıkların varlıkları da devlete devrolunmuştu (Kaleli, 2022:127). Sonuç olarak, Orta Sandıkları etkin olduğu dönemde bugünkü kooperatiflere benzer bir fonksiyon icra etmiştir. Başta Mithat Paşa olmak üzere Osmanlı dönemi yönetici ve aydınlarının kooperatifçiliğe ilişkin fikirlerinin olgunlaşması Ahi Birlikleri ve Orta Sandıkları tecrübesine de dayanmaktadır. Çünkü bu yapılar da esasen kâr maksimizasyonu yerine kazancın tabana yayılması esasına dayanan kooperatiflerle benzer gayelere sahiptir.

2.4. Memleket Sandıkları ve Menafi Sandıkları

Türk iktisat tarihinin gelişim aşamalarında sosyal ve iktisadi dayanışmayı içeren norm ve kurumların içinde kooperatifçilik fikrini en fazla içeren gelişmelerden biri de Mithat Paşa tarafından teşkil olunan Memleket Sandıklarıdır. Bu teşekküller ülkemizde modern kooperatifçiliğin başlangıcı olarak da görülmektedir (Atasoy, 1991:174). Memleket Sandıklarının böyle bir paye kazanmasının nedeni, doğrudan doğruya birlikte üretim ve kâr dağıtımını içermesi ve bunu Ahi birlikleri, loncalar ve bu yapıların bir alt birimi olan Orta Sandıkları'ndan farklı olarak, müstakil bir teşekkül sıfatıyla icra etmiş olması gerektir. Oysa önceki kurum ve oluşumlar (imece, Ahilik, Orta Sandıkları) ferdi teşebbüsleri dışardan destekleyici bir misyona sahiptir. Yardımlaşma ve dayanışmayı esas alan bu kurumlardan Ahi birlikleri ve Orta Sandıkları dışındakiler ise süreklilik arz etmeyen mahiyetteydi.

2.4.1. Memleket Sandıklarını Doğuran İktisadi İklim

Memleket Sandıklarının temellendiği iktisadi zemin Avrupa'nın gelişmiş kapitalist devletlerinin Osmanlı iktisadını kapsamlı bir biçimde tesir altına aldığı bir zaman aralığına denk gelir. Osmanlı iktisadı, en azından 18. yüzyılının ortalarına kadar, sistemin temel prensipleri ve kurumsal yapılanması ile bir burjuva iktisadı olmaktan uzak, sermayenin terakümünden ziyade tabana yayılması esasını gözetir mahiyettedir. Dolayısıyla kooperatifvari yapılar olarak gördüğümüz Ahilik ve Orta Sandığı gibi kurum ve uygulamalar sistemin arızalarını gidermeye yönelik yapılar değil, bizatihi yapının adaletli işleyişinin temel kurumlarını teşkil etmekteydi. Bu izaha bağlı olarak şu soru karşımıza çıkacaktır: Osmanlı iktisadında modern kooperatifçiliği bir zorunluluk haline getiren faktörler nelerdir? Müstakil bir araştırma derinliğinde olan bu hususta muhtelif görüşler vardır. Ancak bu çalışmada, bahse konu gelişmenin 19. yüzyıldaki bir dizi gelişmenin eseri olduğu genel kanaatinden hareket edilecektir. İktisadi yaşama hâkim olan temel prensiplerin 19. yüzyıl itibarıyla gevşemesi, 1838 Serbest Ticaret Anlaşması, Tanzimat dönemi reformları, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi gibi değişimler Osmanlı ekonomisinde sanayi kapitalizminin tesirlerini hissettirmesine sebep olmuştur. Özetle, kooperatifçiliği gerektirmeyen iktisadi yapı değişmiş ve hem üretici hem de tüketiciler için modern kooperatifçilik gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Osmanlı iktisadına hâkim olan prensipler ve kurumsal yapı ferdiyetçiliğe ve sermaye birikimine müsait olmayan bir nitelik arz etmekle birlikte, sistem öteden beri bazı arızalar ve servet biriktirme eğilimlerine de maruz kalmıştır. Nitekim, 16. yüzyıldan itibaren fiili olarak miri arazinin gaspı, tefecilik gibi bozulmalar ve zaman zaman üretici kesimin hammadde darlığı yaşaması gibi sıkıntılar ortaya çıkmıştır (Cem, 1999:139-140). Yine aynı dönemde loncaların üyeleri arasındaki dengelerin bozulduğu, dış piyasalara yönelik üretimin yoğun olduğu Bursa, Selanik gibi kentlerde üreticinin lonca kurallarına uymayarak hareket ettiği görülmektedir. Fakat bu gelişmeler karşısında devletin müdahale girişimleri göze çarpar (Özyüksel, 2007:201-202; Genç, 2010:235). Bu hadiselerin istisnai olduğunu ve sistemin genel prensiplerini ortadan

kaldırma gücüne sahip olmadığını belirtmek gerekir. Devlet çoğu durumda bu bozulmaları bertaraf etme irade ve kudretini ortaya koymuştur. Ancak, 19. yüzyılda ortaya çıkan değişimler bu türden değildir. Çıkarılan bir dizi ferman ve yapılan anlaşma, ülke içi ve ülke dışı tesirlerle sistem kapitalist bir yapıya dönüşmeye başlamıştır. Serbest ticaret antlaşmaları, çeşitli reformlar, yabancı sermayenin girişine izin verilmesi ve miri arazilerin özel mülk haline getirilmesi Osmanlı'nın klasik iktisat sitemindeki değişimlerden bazılarıdır. Ayrıca, imalat faaliyetleri sürecindeki fiyat kontrollerinin gevşetilmesi ve iâşeci politikalarından vazgeçiş de bu gelişmeler arasındadır. Kısaca, sistemin kapitalist bir mantığa evrilmesi finansal zorlukları daha ağır hale getirmekteydi (Pamuk, 2010:202-209). Örneğin Tabakoğlu'na (2010:357) göre 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar tımar sistemi tarım kesiminde belli bir iktisadi güvenlik sağlamakta; tohumluk, çift hayvanı gibi ihtiyaçlar giderilebilmekteydi. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle tımar sisteminin bozulmasıyla bu kredi mekanizması da bozulmuş, köylü tefecilere mecbur kalmıştır. Tabakoğlu'nun bu tespiti, 19. yüzyılda Osmanlı piyasalarının serbest ticaret anlaşmalarıyla kapitalist gelişmiş ülkelere açık hale gelişi de eklendiğinde durumun daha da ağırlaştığını tahmin etmek zor olmayacaktır. Tarımsal üretimde kredi ihtiyacını şiddetlendiren bir neden de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan makineleşme sürecidir. Tarım makineleri temininde tefecilerden %40'lara varan oranlarda faizle borçlanma önemli bir finansman sıkıntısıydı (Güner, 2019:291). Mithat Paşa'nın Memleket Sandıkları teşebbüsünün tarımsal üretici kesime yönelik oluşu bu yeni gelişmenin özellikle tarım ve toprak sistemindeki bozulmadan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. 1857-1858 yılları arasında İzmir'de bulunan ünlü iktisatçı N.W. Senior bu bölgedeki refah gerilemesinden bahsetmekte ve eline para geçirenin gösteriş tüketimine yöneldiğini, üretime ve ticari hayata ilgisiz kaldığını vurgulamaktadır. Ekonomik hayatta ortaya çıkan boşluk yabancılar ve gayrimüslim azınlıklarca doldurulmaktadır. Mithat Paşa'nın Tuna vilayetlerindeki girişimleri bu iktisadi iklimde Osmanlı orta sınıfıyla iktisadi durgunluğu gidermeye, tarımsal üreticiyi korumaya yönelik hareketler olarak ele alınmalıdır (Sayar, 2009:236). Dolayısıyla, Mithat Paşa'nın Memleket Sandıkları teşebbüsünün arka planında oldukça derinlikli bir iktisadi aklın olduğunu da tespit etmek gerekir. Bir bakıma İttihat ve Terakki dönemi (1908-1918) *Millî İktisat Siyaseti*'nin öncülü bir fikri mayalanma sürecinden bahsedilebilir. İttihat ve Terakki dönemi iktisat siyasetinde, öncülüne nazaran daha bariz bir biçimde, iktisatta yabancı ve gayrimüslim hakimiyetini bertaraf etme ve iktisadi yapıyı Türkleştirme iradesi öne çıkar. Dahası, bu siyasetin esaslı araçlarından biri de kooperatifçiliktir.

2.4.2. Mithat Paşa ve Özgün Bir Organizasyon: Memleket Sandıkları

Memleket Sandıklarına *özgün* nitelmesi yapmamızın nedeni, ithal bir kurum olmayıp Osmanlı iktisat dünyasında geliştirilmiş bir kurum olmasından kaynaklanmaktadır. Friedrich Wilhelm Raiffeisen'in kurduğu kredi kooperatiflerinden dokuz ay önce kurulmuş olması Memleket Sandıkları teşebbüsünün bir bakıma öncü olduğunu göstermektedir (Özcan, 2007:58). Memleket Sandıkları teşebbüsünün imece, Ahi birlikleri ve loncalardaki Orta Sandıklarına benzer bir mantığı tarımsal üretime taşıma fikrinin eseri olduğunu düşünülebilir. Mithat Paşa'nın 1863 yılında oluşturduğu Memleket Sandıklarının amacı tarımsal üreticilerin karşılaştığı kredi temini güçlüğüne ortadan kaldırmaktır. Mithat Paşa Tuna vilayetindeki görevi esnasında çiftçilerin yaşadığı bu sorunun onları tefecilerin eline düşürdüğünü, bankacılık sisteminin de kredi taleplerini karşılamaktan uzak olduğunu tespit etmiştir (Güner, 2019:291). 1867 yılında hazırladığı 29 maddelik nizamnamenin kabulü ile üretim ve kredi kooperatiflerinin niteliklerini içeren bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu iki kooperatif türünün niteliklerinin aynı çatıda toplanmış olması ve çiftçilerin müşterek çalışmasının (imece) sermaye kaynağını teşkil etmesi eşi olmayan bir uygulamaydı (Mülayim, 1992:39).

Memleket Sandıkları uygulaması dönemin ve günümüzün kooperatifçilik anlayışından belirli farklılıklara sahiptir. Öncelikle sandıkların teşkilinde, Avrupa'dan farklı olarak, halkın değil bir devlet adamının öncülüğü ve kamu girişimi hüviyeti öne çıkar (Cevherli, 2022:35). Bunun nedeni Mithat Paşa'nın vali sıfatına sahip oluşudur. Sermayesini oluşturma süreci ve elde edilen hasılanın paylaşımı da özgünlüğünün bir diğer işaretidir. Üretim ve kredi kooperatifçiliği amacını birlikte içeren bu teşebbüste başlangıçta imece usulüyle, devlete ait boş arazilerin ve kiralanan diğer arazinin çiftçiler tarafından birlikte işlenmesi suretiyle elde edilen ürünlerin satışı sermaye kaynağını oluşturmuştur. Bu suretle çiftçilerin kredi talepleri karşılanmaya çalışılmıştır (Cevherli, 2022:33-35).

Kooperatiflerin sermaye oluşumunda ortaklardan sağlanan ürünlerin satılması da bir diğer yöntemdir. Örneğin Midilli'de çeşitli ürünlerin 1/10 oranı sandığa verilmiş ve kamu görevlilerinin nezaretinde satılarak sandığa aktarılmıştır. Bu uygulama zamanla angaryaya neden olduğu için terkedilmiş ve çiftçi başına belirli bir miktar ürün verilmesi esası getirilmiştir. Elde edilen sermayeden çiftçilere kredi imkânı sağlanmakta ve bu işlemde elde edilen getiri masraflar düşüldükten sonra sermaye sahiplerine 1/3 oranında risturn olarak dağıtılmaktaydı. Kalan 2/3 ise yol, okul gibi hizmetlere harcanmaktaydı (Atasoy, 1991:174; Güner, 2019:292). Sermayenin elde ediliş sürecinde kamu arazilerinin kullanılması ve gelir kontrolünde kamunun etkin oluşu sistemin modern kooperatifçilikten farklılaştığı bir husustur. Bu nitelikler, gelecekte, kooperatifçiliğin devlet güdümlü kurumlar izlenimi uyandırmasına sebebiyet vermiş; Mithat Paşa sonrası gelişmeler ve özellikle II Meşrutiyet dönemi kamuoyu tartışmaları da bu kanaati güçlendirici faktörler olmuştur.

Avrupa'da kurulan kooperatiflere benzemeyen nitelikleri nedeniyle Memleket Sandıklarının bilinen anlamda kooperatif olmadığı ileri sürülmüş olsa da karşılıklı yardımlaşma esasına dayalı yapısı, demokratik yönetim ve kredilerin adil dağıtılması gibi hususlar bu teşebbüslerin kooperatif ruhunu içerdiğini göstermektedir (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008:140).

Memleket Sandıkları 1883 yılı itibariyle değişikliğe tabi tutulmuştur. Menafi Sandıkları adı verilen yeni yapılanma ile hem sermaye yetersizliği sorunu giderilmeye hem de Ticaret Bakanlığının denetim ve gözetimiyle bir kurumsallaşma sağlanmaya çalışılmıştır (Güner, 2019:292). Sermaye desteğinin kaynağı, aşar vergisine *menafi hissesi* olarak adlandırılan %1'lik bir payın aktarılmasıydı. Menafi Sandıklarının sermayesi 1888 yılında Ziraat Bankası'nın teşkilinde kullanılarak sonlandırılmıştır (Güner, 2019:293). Bu gelişmeyle kooperatifçilik kesintiye uğramış, durgunluk dönemine girmiş ve ancak II. Meşrutiyet döneminde tekrar canlanmaya başlamıştır.

Kooperatifçiliğe zemin teşkil ettiğini düşündüğümüz yukarıdaki kurumsal, kültürel ve zihinsel altyapı Türk kooperatifçiliğinin gelişimi açısından oldukça önemli potansiyeli barındırmaktadır. Bu potansiyel bir taban hareketi ile bütünleştirildiği taktirde tıpkı Avrupa'daki gibi kooperatiflerin yaygınlaşması kolaylaşabilecektir. Fakat Memleket Sandıkları modelinde devletin sürükleyici rolü ve gerek II. Meşrutiyet döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde kooperatiflerin makro düzeyde iktisadi ve siyasi hedeflerin bir aracı olarak devlet güdümünde gelişmesi bu potansiyelin tabi seyrinde kullanılabilesine fırsat vermemiştir.

3. II. MEŞRUTİYETTEN CUMHURİYETE KOOPERATİFÇİLİĞİN FİKRİ VE HUKUKSAL GELİŞİMİ

II. Meşrutiyet'le birlikte İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan *İktisadiyat Mecmuası* ve sair yayın organlarında kooperatifçiliğe ilişkin tartışmalar yoğunlaşmıştır. Bu dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki kooperatifçiliğe önemli bir fikri katkı sağlamıştır. Dönemin kooperatif fikrinin gelişiminde Edhem Nejat, Mustafa Suphi, Muhiddin

[Birgen], Ahmed Cevad [Emre], Cemal Bey gibi isimler öncü olmuştur (Ballı, 2017:663). Edhem Nejat'ın kooperatifçiliğe ilişkin görüşleri mikro düzeyde bir iktisat tahlilinden ziyade makro düzeyde Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu koşullar çerçevesinde şekillenmiştir. Edhem Nejat yerli sermayenin yetersizliği ve buna bağlı olarak büyük yatırımların yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmesinden bahisle, kooperatifçiliği bir çözüm olarak sunmuştur. *İttihat Ticaret Şirketleri* adını verdiği ortaklıklar Osmanlı'daki tüketim kooperatifçiliğinin ilk uygulamalarıdır. Kooperatif düşüncesinin bu dönemdeki gelişiminde önemli bir faktör de II. Meşrutiyet'in vurguladığı *teşebbüs-i şahsi* fikrine bir karşı duruş aracı olarak görülmesidir. Mustafa Suphi servet ve gelir dengesizliklerine bir çözüm olarak kooperatifleri önermiştir (Toprak, 2019:301-302). Ahmet Cevad [Emre] Bey ise benzer bir kaygıyla kooperatifçiliği, kapitalizm ile sosyalizmin sakıncalarına karşı bir çözüm olarak sunmaktaydı (Ballı, 2017:664). Kısmen değinilen bu fikirler, açıktır ki, kooperatifçiliği sadece mikro düzeyde tüketici ve üretici gibi birimlerin iktisadi sorunlarına çözüm olarak görme anlayışından çok daha kapsayıcı bir bakış açısını içermektedir. Kooperatifçilik, hem Osmanlı klasik iktisadi sisteminin çözülmesinden doğan sorunlara hem de yabancıların ve gayrimüslim azınlıkların sermaye, ticaret ve üretimdeki belirgin üstünlüğüne karşı Türk-Müslüman unsurları desteklemenin bir aracıydı. Bu bakımdan, II. Meşrutiyet dönemi kooperatifçiliği, İttihat Terakki Cemiyetinin Milli İktisat Siyaseti çerçevesinde uygulanmasını zaruri gördükleri bir araçtır (Demir, 2021:203). İttihat Terakki'nin Milli İktisat Siyaseti uygulamaları ve bu çerçevedeki fikri tartışmalar Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan devraldığı fikri bir çerçeve olarak da etkili olmuştur (Varlı ve Koraltürk, 2010:130-131). Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları kooperatifçiliğe büyük bir önem atfetmiştir. Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde kooperatifçiliğe ilişkin görüş ve önerilerin gündeme gelmiş olması bu yaklaşımın bir göstergesidir. İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt kongrede yaptığı konuşmada şirketleşmenin öneminden bahsetmiş, kooperatifçiliğin ise ülke ihtiyaçları için daha da zaruri olduğunu belirtmiştir. Kongrede kooperatiflerin kurulmasını teşvik eden ve çiftçilerin ortak edilerek kuruluş sermayesinin devletçe karşılanmasını içeren kararlar alınmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2019).

Modern anlamda kooperatifçilik Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren sağlanan hukuksal zeminle yeni bir merhaleye erişmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ve diğer kurucu kadro muhtelif yerlerdeki beyanlarında kooperatifçiliğe kalkınma penceresinden baktıklarını ortaya koymuşlardır. Kooperatifler sermaye yoksunluğuna ve yabancı sermayenin saldırılarına karşı bir araç olarak görülmüştür. Henüz Cumhuriyetin ilan edilmediği 1920 yılında hazırlanan 77 maddelik Kooperatif Şirketler Kanunu tasarısı kooperatifçilik meselesine verilen önemin göstergesidir. Bu tasarı kanunlaşmamış olsa da sonraki gelişmelere yol gösterici olmuştur. Tüketim dışında tüm kooperatifçilik işlerine yönelik olarak çıkarılan 1923 tarihli 97 maddelik "İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi" bir diğer önemli düzenlemedir (Kılıç ve Aydoğan, 2022:47). 1924 yılında çıkarılan 396 sayılı kanunla 1850 tarihli Ticaret kanununa ticaret şirketleri yanına kooperatif şirketler de eklenmiştir. Bu düzenlemeyle kooperatifler ilk defa bir kanun metninde yer bulmuştur. 1926 yılında çıkarılan Türk Ticaret Kanunu da kooperatiflere ticaret şirketleri yanında yer verilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2019). 1924 yılında çıkarılan "İtibari Zirai Birlikler Kanunu" ile Ziraat Bankası'ndan ayrı bir kredi kaynağı oluşturulmuş; köylünün krediye erişimi kolaylaştırılarak kooperatifçiliğin kurumsallaşmasında gelişme sağlanmıştır. 1929 yılında çıkarılan 1470 sayılı "Zirai Kredi Kooperatifler Kanunu" ile de kooperatif aracılığıyla Ziraat Bankası kredilerinin köylüye dağıtımı hedeflenmiştir (Cevherli, 2022:36).

Cumhuriyetin ilanıyla gerçekleştirilen yasal düzenlemeler kooperatifçiliği yaygınlaştırmakla beraber ortaya çıkan gelişme ulusal çapta değil yerel nitelikte gerçekleşmiştir. Kooperatifçiliğe ilişkin yaklaşımda önemli bir değişim 1930’lu yıllarda ortaya çıkmıştır. 1929 krizinin tarım sektörünü derinden etkilemesi kooperatiflerin daha fazla önemsenmesine neden olmuştur. 1931 yılında kurulan ve kooperatifçiliğin bilimsel olarak desteklenmesi gayesi güden “Türk Kooperatifçilik Cemiyeti” kooperatifçiliğin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2019). Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle tarımsal kooperatifler kalkınmanın bir aracı olarak desteklenmiştir. Ancak 1930’lu yılların devletçi politikaları kooperatifçiliğe verilen önemi daha da arttırmıştır. 1929 tarih ve 1470 sayılı Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu’ndan beklenen neticelerin yeterince elde edilememesi ve 1929 ekonomi krizinin özellikle tarım kesimini sarsması karşısında yeni bir yasal düzenleme zarureti doğmuştur. 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu kırsal kesimin iktisadi sorunlarının çözümü için devlete önemli görev ve yetkiler yükleyen düzenlemelerdir. Bu yasal düzenlemelerle Ziraat Bankası ve Ticaret Bakanlığı üzerinden kooperatifler üzerinde devlet güdümü ve denetimi kuvvetlenmiştir (Bilgin ve Tanıyıcı , 2008:142). 1961 Anayasasının kooperatifçiliğe ilişkin düzenlemesi de devletin meseleye ilgisinin bir başka göstergesidir. Kooperatiflere ilişkin 1163 sayılı ve 1969 tarihli Kooperatifler Kanunu yasal düzenlemelerdeki dağınıklığı gideren bir düzenleme olmuştur. Türkiye’de kooperatiflerin devlet güdümünden kurtarılacak daha özerk yapılar haline gelmesi ancak 1980’li yıllarda mümkün olmuştur. Kooperatiflerde devlet denetimi ve yönlendirmesine vurgu yapan düzenlemeler 1982 Anayasasında da yer almış ve ancak 1996 yılında bu hükümler anayasadan çıkarılmıştır. Gerek yasal düzenlemelerde ve gerekse kalkınma planlarında kooperatifçiliğe ilişkin düzenlemelerin ve hedeflerin varlığı kurumsallaşma açısından önemli katkılar sağlasa da toplumun kendi motivasyonu ile kooperatifleşmeye girişmesinin de bu nedenle eksik kaldığı görülür.

SONUÇ

Toplumların iktisadi davranışları ve oluşturdıkları iktisadi kurumlar çağdaşlarıyla benzeştiği kadar aynı zamanda tarihsel köklerinden ve iktisadi kültürlerinden de önemli düzeyde etkilenmek suretiyle farklılaşabilmektedir. Belirli bir topluma hâkim olan iktisadi zihniyeti ve kurumsal gelenekleri bilmek mevcut kurum ve politikaları sağlam temellere oturtmak, toplumu motive etmek bakımından oldukça önemli bir mihenk taşı mahiyetindedir. Bu bağlamda kooperatifçiliğe ilişkin politika geliştirme ve kooperatifleri güçlendirme yönünde bir çabanın Türk toplumunun tarihsel tecrübesi ışığında ele alınması gerekir. Türk toplumunun yardımlaşma, dayanışma ve iktisadi kaynağın adilane paylaşımı hususundaki iktisadi kültürü kooperatifçilik için esaslı bir kaynak olarak görülmelidir. Sosyo-kültürel ve iktisadi dokusuyla bir tür yardımlaşma sistemi olan imece, Ahilik Teşkilatı ve son olarak modern kooperatifçiliğin izlerini taşıyan Memleket Sandıkları, bunun en iyi örneklerindendir. Diğer yandan iktisadi alanın düzenlenmesinde devletten beklenen öncülük de Türk iktisadının, tarihsel olarak, temel hususiyetlerinden biri olarak kooperatifçilik açısından önemlidir. Türk kooperatifçiliğinin gelişmesi ve yaygınlaşması, toplum tarafından içselleştirilmesi açısından oldukça zengin bir kültürel birikimin olduğu ortadayken, bu potansiyelin yeterince harekete geçirilemediği bir gerçektir. İktisadi yaşamda devletin baskın rolünün ferdi teşebbüsün Avrupa’daki gibi gelişme gösterememesine neden olmasına benzer bir sürecin kooperatifçilikte de yaşandığı görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de kooperatifçiliğin geliştirilebilmesi bu kültürel zeminin canlandırılmasıyla mümkün olacaktır.

Avrupa’da kooperatifçiliğin gelişimi kapitalizmin ve piyasa olgusunun içinde özel kesimin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Oysa kapitalizmle geç tanışan, sanayi inkılabı için geciken Türk toplumu için kooperatifçilik devlet öncülüğünde gelişme

göstermiştir. Dolayısıyla, yerleşmiş olan bu gelenek ve toplumsal beklenti nedeniyle, kooperatifçiliğin belirli bir olgunluğa ulaşana kadar devletçe motive edilmesi, desteklenmesi önemli bir gerekliliktir. Fakat bu, tabandan gelen bir talep olma gerekliliğini köreltmemelidir. Gelişmiş ülkelerdeki ortaklık kültürü ve şirketleşme iktisadi dinamizmin önemli bir kaynağı iken, Türk toplumunun kültür kodlarında var olan yardımlaşma ve dayanışmanın böylesi bir sürece yeterince girmemesi Türk iktisadının önemli bir sorunu olarak karşımızda durmaktadır. Kooperatif düşüncesi ile bu dayanışmacı iktisat anlayışının kaynaştırılması bahse konu sorunun gidermenin bir yolu olarak değerlendirilebilir. Bunun gerçekleştirilmesi ancak devletin geleneksel tutumundan vazgeçerek, destekleyici bir rol üstlenmesinden geçmektedir. Toplumsal hafızada yer alan kültürel birikimin canlandırılması ise kapsamlı bir eğitim süreciyle gerçekleştirilebilir. Kooperatifçilik bilincinin geliştirilmesi çerçevesinde kültürel ve tarihsel birikimin nasıl harekete geçirilebileceği başta İktisat Sosyolojisi, İktisat Tarihi, Sosyoloji, Antropoloji gibi bilim dallarının üzerinde durması gereken bir araştırma konusudur.

Günümüzde kooperatifçilik gerek gelişmiş gerekse azgelişmiş ülkeler açısından kalkınmanın önemli araçlarından biri olarak görülmektedir. Türkiye gibi sanayileşme ve sermaye birikimi açısından geç kalmış gelişmekte olan ülkelerde kooperatifçilik sermaye sorununun çözümünde etkin bir şekilde kullanılabilir. Türkiye’de tasarrufların yetersizliği ve aynı zamanda verimsiz alanlara kayması karşısında kooperatifler bu tasarrufların etkinliğini arttırmada bir alternatif olarak değerlendirilmelidir.

ETİK BEYAN VE AÇIKLAMALAR

Etik Kurul Onay Bilgileri Beyanı

Çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen bir çalışmadır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Yazarın katkısı %100’dür.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada potansiyel bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbolat, S. (2012). *Türkiye’de Kooperatiflerin Doğuşunda Devlet Etkisi ve Memleket Sandıkları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aktürk, O. (2021). *Osmanlı’dan Cumhuriyete Ahilik, Küçük Esnaf ve Girişimcilik Kültürü*. Y. Taş, M. Küçükoğlu ve M. Demirdöğmez (Ed), *Girişimcilik ve KOBİ Araştırmaları* (s.29-54) İçinde. Ekin Yayınları, Bursa.
- Aydın, R., & Yaşa, A. A. (2019). Türkiye’de Tarım Kredi Kooperatiflerinin Mali Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Siiir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(14), s. 352-368.
- Akdağ, M. (1979). *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* (2 b., Cilt 2). Ankara: Tekin Yayınevi.
- Akpınar, T., & Küçüköğkşel, N. Ç. (2017). Esnaf Ahilik Sandığı Sigortası. *International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series IV. IBANESS Congress Series* (s. 10-17). Russe / Bulgaria: University of Agribusiness and Rural Development.
- Aktürk, O. (2021). Osmanlı’dan Cumhuriyete Ahilik, Küçük Esnaf ve Girişimcilik Kültürü. *Girişimcilik ve KOBİ Araştırmaları*. içinde
- Atasoy, Ö. A. (1991). Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi, Konut Yapı Kooperatiflerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri. *E.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(9), s. 171-188.
- Aydın, S. (2016). Küreselleşme Ve Neo-Liberal Uygulama Sürecinde Sosyal Politika Alanında Ortaya Çıkan Problemlere Çözüm Önerisi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Ahilik Sistemi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(13), s. 40-49.
- Ballı, E. (2017). Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik: Tarihsel Bir Değerlendirme. *Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu /2015. Cilt 1*, s. 657-700. İzmir: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Bayar, I. (2004). Tarih Anlayışları Bakımından G.W.F. Hegel, F. Nietzsche ve M. Foucault. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21(2), s. 245-252.
- Bayram, S. (2012). Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(21), s. 82-115.
- Bedir, A. (2020). Türklerin İktisadi Hayatında Sosyal Yardımlaşma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(3), s. 1141-1169.
- Bilgin, N., & Tanıyıcı, Ş. (2008). Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi. *KMÜ İİBF Dergisi*(15), s. 137-159.
- Cansız, İ. (1999). Dede Korkut Hikayelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*(11), s. 55-66.
- Cem, İ. (1999). *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi* (14. Baskı b.). İstanbul: Can Yayınları.
- Cevherli, F. (2022). Tarihten günümüze kooperatifler ve İslam iktisadı açısından değerlendirilmesi. M. B. Salih ÜLEV içinde, *Banka dışı İslami finansal kuruluşlar*. Ankara: Orion Akademi.
- Çağatay, N. (1997). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik* (2 b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çelepi, M. S. (2018). Türk halk kültüründe dünden bugüne kamu kazanları. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri* (s. 93-101). Akara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Demir, Z. (2021). İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(1), s. 180-220.
- Duymaz, A. (2008). XV-XVI. Asırlarda Akşehir Kent Merkezinin Nüfus Yapısı. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*(45), s. 165-198.
- Eğimli, A. T., & Çakır, S. Y. (2011). Toplum Kültürünün Kurum Kültürüne Yansıması. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2), s. 37-50.
- Ergin, M. (1969). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Eröz, M. (2014). *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*. İstanbul: Ötügen.

- Genç , M. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Gökarp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. (2015). *G-20 Ülkelerinde Kooperatifçilik*. Ankara: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı.
- Güner, M. F. (2019). Tarımsal Kalkınma Projesi Memleket Sandıklarından Türkiye'nin En Büyük Bankasına Dönüşüm: Ziraat Bankasının Osmanlı Dönemi Kuruluş ve Örgütlenme Süreci. *3rd International Conference on Food and Agricultural Economics*, (s. 289-295). Alanya.
- Güreşçi, E., & Gönç, M. (2017). Türkiye'de Kooperatiflerin Temel Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Düşünceler. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 2017, 52 Özel sayı, 52*(Özel Sayı).
- Gürsoy, Ç. (2018). Osmanlı Esnaf ve Avarız Sandıklarının Günlük Hayata Katkısı. *Journal of History Studies*, 10(8), s. 121-142.
- Hofstede, G. (1983). The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories. *Journal of International Business Studies*(14), s. 75-89. doi:<https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490867>
- Ierapetritis, D. G. (2019). Guilds and Cooperative Community Networks in the Eastern Mediterranean: Evidence from Greece Under Ottoman Occupation. *J Knowl Econ*, 10, s. 1578–1596.
- International Cooperative Alliance-ICA. (tarih yok). *Guidance Notes to the Co-operative Principles*. 03 27, 2023 tarihinde International Cooperative Alliance-ICA: <https://ica.coop/sites/default/files/basic-page-attachments/guidance-notes-en-221700169.pdf> adresinden alındı
- Irmaklıoğlu, T., & Irk, E. (2022). Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi. *Journal of Management and Organization History*, 1(2), s. 102-115.
- Kaçanoğlu, M. (2021). Kapitalizm ve Ahilik Tartışmalarında İslam İktisadının Yeri. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(Özel Sayı), s. 150-170.
- Kaderli, Z. (2008). Deliorman'ın Aydogdu Köyünde Meci/ İmece. *Türkbilig / Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(16), s. 90-112. 4 1, 2023 tarihinde Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig1/issue/13387/161939> adresinden alındı
- Kaleli, H. (2022). Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik ve Ahi Sandığı. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi (SOSGÜZ)*, 4(9), s. 119-128.
- Kaptaner, H. (2021). *Middle East International Conference on Contemporary Scientific Studies-VI*, (s. 363-369). Beirut, Lebanon.
- Kara, M. A. (2016). Toplumsal Dayanışma Temelinde İmece Kültürü: Trebolu-Doğankent Yöresi Örneği. *The Journal of Academic Social Science Studies*, s. 377-386.
- Mardin, Ş. (1992). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mayo, E. (2017). *A short history of co-operation and mutuality*. Co-operatives UK.
- Mehmet Ferit Can, E. S. (2012). Dünya ve Türkiye'de tarım ve hayvancılık kooperatiflerinin tarihsel gelişimi, iktisadi önemi ve mevcut durumu. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 83(1), s. 27-36.
- Mülayim, Z. G. (1992). *Kooperatifçilik*. Ankara: Yetkin Yayıncılık.
- Mülayim, Z. G. (2010). *Kooperatifçilik*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Öksüz, E. (1982). Kooperatifçilik kavramı ve ilkelerinin ışığında, Türkiye'de köy kalkınma kooperatifleri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0(31), s. 329-358.
- Özata, M., & Şener, E. (2019). Esnaf ve Sanatkarların Ahilik Değerlerine Sahip Olma Durumlarının Bazı Değişkenler Açısından Belirlenmesi: Kırşehir Örneği. *Business and Economics Research Journal* , 10(4), s. 945-958.
- Özcan, O. (2007). *Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özdemir, R. (2021). Bir Finansman Kurumu Olarak Orta Sandıklar. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*(10), s. 93-115.

- Özyüksel, M. (2007). *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Rızvanoğlu, E. (2013). Çizgisel Tarihe Karşı Çıkışları Bağlamında Spengler ve Toynbee'nin Döngüsel Tarih Yaklaşımları. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*(20), s. 239-252.
- Sayar, A. G. (2009). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Serinikli, N. (2017). Kooperatifçilik ve Ahi Birlikleri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), s. 680-689.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi.
- Tabakoğlu, A. (2010). *Türkiye İktisat Tarihi* (10. Baskı b.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toynbee, A. (1978). *Tarih Bilinci*. İstanbul: Bateş Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1996). *Milli Kültür Modernleşme ve İslam* (2. Baskı b.). İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2019, Ağustos 2). 05 02, 2025 tarihinde https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/kooperatifler-hakkinda-bilgiler/tarihce#_ftn9 adresinden alındı
- Uygun, O. (2008). *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Varlı, A., & Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20), s. 127-142.